

Arap Dili Terminolojisinde Mîzân ve Mevzûn İlişkisine Dair Bir İnceleme

A Study of the Relationship between Meezan and Mawzoun in Arabic Language Terminology

Mahmut TEKİN

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Duzce University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences Department of

Arabic Language and al-Balagha

Düzce/TURKEY

mahmuttekin83@hotmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-8823-0972>

Doi: 10.34085/buifd.982386

Öz

Mîzân ve mevzûn, Arap dili terminolojisindeki en önemli konulardan biridir. Nitekim kelimelerin ne tür bir anlam ifade ettiği ve hangi babdan geldiği mîzân ve mevzûn arasındaki ilişki sayesinde rahatlıkla anlaşılabilir. Kelimelerde mîzân ve mevzûnun üstlendiği temel misyon nahiv ilminde cümlelerin doğru bir şekilde okunmasına katkı sağlayan dil kurallarına eş değer kabul edilmektedir. Zira dilcilerin mîzân ve mevzûna başvurularındaki asıl amaç herhangi bir kelimenin doğru bir şekilde okunmasına ve anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Geniş bir anlam kapasitesine sahip olması nedeniyle dilciler tarafından **فعل** kalıbı tercih edilmiştir. Mîzân ile mevzûn arasında genel anlamda bir uyum olsa da bazı durumlarda uyumsuzluklara da rastlanmaktadır. Mîzân için belirlenen kalıp üç harfli olduğundan sulasî dışındaki kelimelerin vezninin sonuna harfler eklenerek oluşturulmaktadır. Kelimelerde mîzân ve mevzûn arasındaki ilişkilerden dolayı kimi zaman kalb-i mekân ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir kelimedede kalb-i mekânın varlığı türediği masdarı, i'lâlî gerektirecek sebepler mevcut olmasına rağmen gerçekleşmemesi ve bir kelimeyi tanımayan vezinde kullanılması gibi etkenlerle anlaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Sarf, Mîzân, Mevzûn, Kalb-i Mekân.

Abstract

Mîzân and mevzûn are one of the most important topics in Arabic language terminology. As a matter of fact, what kind of meaning the words mean and from which chapter they come from can be easily understood thanks to the relationship between mîzân and mevzûn. The basic mission undertaken by mîzân and mevzûn in words is accepted as equivalent to the language rules that contribute to the correct reading of the sentence in the science of nahiv. Because the main purpose of linguists to refer to mîzân and mevzûn is to help any word to be read and understood correctly. Because it has a wide meaning capacity, **فعل** is preferred by linguists. Although there is a general harmony between Mîzân and mevzûn, in some cases, inconsistencies are also encountered. Since the pattern determined for Mîzân has three letters, it is formed by adding letters to the end of the rhythm of words other than sulasî. Sometimes, the kalb-i mekân appears in words due to the relations between mîzân and mevzûn. The infinitive of the existence of kalb-i mekân in a word can be understood by factors such as the fact that it does not occur even though there are reasons that require the verb, and that it is used in a rhythm that does not recognize a word.

Keywords: Arabic Language, Morfoloji, Mîzân, Mevzûn, Kalb-i Mekân.

GİRİŞ

Arapçayı diğer dillerden ayırarak farklı kılan en önemli faktör i'râb olmakla birlikte dilde bozulmaya ilk yüz tutan ve tahrife uğrayan da yine i'râbdır. Bu sebeple hicri birinci asırdan itibaren İslâm âlimleri bu durumu önleyebilmek adına çeşitli yöntemler geliştirerek farklı çalışmalar başlatmışlardır.¹ Bilindiği gibi i'râb kavramı nahiv ilmi kapsamında değerlendirilmekte ve kelimelerin

¹ Bk. Muhyiddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Suleymân b. Sa'd b. Mes'ûd el-Kâfiyeci, *Şerhu'l-i'râb 'an Kavâ'id-i'l-i'râb*, thk. Ahmed 'Azû 'Înâye, 'Alî Muhammed Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2012), 50; Halil Akçay, *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri* (Ankara: Son Çağ Yayınları, 2020) 48-55; Hamit Salihöğlü, "el-Ukberî'nin et-Tibyân fi İrabi'l-Kur'ân'da Kûfe Dil Ekolüne Yaptığı İtirazlar" *Turkish Studies Comparative Regiliology* 14/4 (2019), 5.

sonunda bulunan hareke veya harfler şeklinde tanımlanmaktadır.² Arap dilinde kelimenin zaptı da en az 'râb kadar önemlidir. Zira mîzân ve mevzûn ilişkisi bağlamında her bir kelimenin kendine özel bir yapısı bulunmakta başı ve ortası belli bir ölçüye göre okunmaktadır. Aynı zamanda söz konusu yapı cümle içerisindeki kullanımına bağlı olarak herhangi bir değişime uğramamaktadır.

Sarf ilminin kaide ve kuralları kelime yapısı üzerine yoğunlaştığı için temel gayesi de kişileri çekirdekten yetiştirmeye yöneliktir. Nitekim bütün dillerde olduğu gibi Arapçada da kelimelerin bir araya gelmesiyle cümleler anlamsal bir bütünlüğe ulaşmaktadır. Kelimelerin cümle içerisinde hangi anlamda kullanıldığının anlaşılabilir şekilde okunabilmesi için kişinin mutlaka sarf ilmi alanında belli bir birikim sağlamış olması gerekmektedir. Kelime türetilişinin sarf ilminin konuları arasında yer alması bu ilmin dilciler tarafından "ilimlerin anası" olarak nitelendirilmesine olanak sağlamıştır. Başka bir deyişle söz konusu ilim, geniş etki alanıyla yalnızca bir kelimedenden cümle içerisindeki kullanımıyla onlarca kelime türetebilmektedir. Nahiv ilmi de cümle konusu kapsamında değerlendirilebilecek hususları esas aldığı için İslâm âlimlerince "ilimlerin babası" olarak nitelendirilmiştir.³

İbn Cinnî (ö. 392/1002), sarf ilminin önemini şu özlü cümlelerle açık bir şekilde ifade etmektedir:

فالتصريف إنما هو لمعرفة أنفس الكلم الثابتة، والنحو إنما هو لمعرفة أحواله المتنقلة... فقد كان من الواجب على من أراد معرفة النحو أن يبدأ بمعرفة التصريف "Sarf, değişmeyen kelimeleri bilmekle uğraşırken nahiv de onun değişken durumuyla ilgilenmektedir... Nahiv ilmini öğrenmek isteyen kişinin ilk önce sarf ilmini tanıması gerekmektedir."⁴

Çağdaş dilcilerden de bazıları nahiv ilminden tam anlamıyla istifade edilebilmesi için öncelikle sarf ilminin kaide ve kurallarının bilinmesi gerektiğini vurgulayarak nahvin anlaşılması yolunda sarfın bir gereklilik olduğunu belirtmektedirler.⁵

Günlük hayatta herhangi bir maddenin ölçüsünün eksiksiz bir şekilde öğrenilebilmesi için tartı işlemine tabi tutulması gerekmektedir. Aynı şekilde Arapça kelimeleri okuyabilmek, hangi bab kapsamına girdiğini öğrenebilmek ve anlamlarını tam anlamıyla kavrayabilmek de yine onları bir ölçüye tabi tutmakla mümkün olabilmektedir. Böylece sarf ilminin temel konularından olan ve tartı anlamına gelen "mîzân" kavramı da böylece önemli bir görevi yerine getirebilmek için dilbilimciler tarafından فعل şeklinde tayin edilmiştir.⁶ Tartı görevini üstlenen kalıba mîzân, tartılan kelimelere ise mevzûn denilmektedir.⁷ Harf ve mebnî isimler çekime tabi olmadığından sarf ilminde işlenen kelimeler yalnızca çekimli fiiller ve mu'rab olan isimlerden ibarettir.⁸

1. Mîzân ve Mevzûn Kelimeleri

İsm-i âlet sığasının مفعال kalıbında olan ميزان/mîzân sözcüğü, lügatte "terazi ve ölçü" gibi anlamlara gelmektedir.⁹ İstilahta ise kelimenin aslının bilinerek harflerin aslî ve zaid olanını ortaya koymak için dilciler tarafından ortaya çıkarılan bir çeşit ölçüdür.¹⁰ Mîzân kelimesi, farklı ilimlerde çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin İslâm şeriatında salih amellerin kendisiyle tartılacağı bir ölçü, mantık âlimlerine göre mantık ilmi, matematikçilere göre sayılardan dokuzar dokuzar atıldıktan sonra kalan sayı ve tasavvufçuların yanında ise adalet için kullanılmaktadır.¹¹

موزون/Mevzûn sözcüğü, ism-i mefûl kalıbının sülâsî mücerredin ikinci babından gelmektedir. Lügatte tartılan anlamına gelmekle birlikte söz konusu anlam sarf ıstilahında mîzân ile karşılaştırılan bütün kelimeler için kullanılmaktadır.¹²

² 'râb kavramının lügat ve istilâh anlamı hakkında bilgi almak için bk. Kâfiyecî, Şerhu'l-'i-râb 'an Kavâ'id-i-'i-râb, 39-40.

³ Bk. Ahmed b. 'Alî b. Mes'ûd, Merâhu'l-ervâh (İstanbul: el-Mektebetu'l-Hanifiyye, ts.), 3-4.

⁴ Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî, el-Munşif (b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954), 4.

⁵ Bk. 'Abduh Râcihî, et-Taḥbîku's-şarfi (Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 2009), 8.

⁶ Ebu'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. Tâciddin es-Sa'îd el-Hasan b. 'Alî Çârperdi, Şerhu's-Şâfiye fi't-taḥrîf, thk. 'Alî Kemâl (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2014), 15.

⁷ Ahmet Tekin, İbnu's-Şecerî'nin "el-Emâlî" Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 90.

⁸ Bk. 'Alî el-Kızılci, Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-Kızılci 'alâ Taḥrîfi'l-'allâme (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014), 24; Râcihî, et-Taḥbîku's-şarfi, 8-9; Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Durûsu't-taḥrîf (İstanbul: Hâşimî Yayınları, 2019), 51.

⁹ Zeynuddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, Muhtârü's-Şihâh, thk. Yûsuf Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1999), 337.

¹⁰ Bk. Râcihî, et-Taḥbîku's-şarfi, 10; 'Abdulhamîd, Durûsu't-taḥrîf, 51.

¹¹ Mîzân ile ilgili detaylı bilgi almak için bk. Muhammed 'Alî et-Tehânevî, Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm, thk. 'Alî Dahrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1996), 2/1673.

¹² Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab (Beyrut: Daru Sadr, 1990), 13/446-447; Mustafâ b. Muhammed Selîm Galâyîni, Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Asriyye, 1993), 1/213.

2. Sarfî Mîzânın Konulmasının Amacı

Dilciler, gerçekleştirdikleri birtakım mülahazalar neticesinde Arap dilinde var olan bütün kelimeleri aynı anda kapsayacak geniş kapasiteli bir ölçü belirlemişlerdir. Söz konusu ölçü herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmaksızın bütün kelimeleri ihata etmektedir. Her bir kelime için ayrı bir vezin belirlenmiş olsaydı bu durumda milyonlarca mîzân ortaya çıkarak karışıklıkların yaşanmasına sebebiyet verecekti.¹³ Kelimelerin hangi anlamda kullanıldığının belirlenerek doğru bir şekilde okunması ve anlaşılması hususunda ölçünün konulması ortaya çıkabilecek yanlış anlaşılmaları gidererek cümlelerin anlamsal açıdan doğru manaya işaret etmesine yöneliktir.¹⁴ Bu bağlamda mîzânın sağladığı katkılar maddeler halinde kısaca şu şekilde sıralanabilir:

a) Kelimelerde var olan hareke ve sükûnleri doğru bir şekilde ortaya çıkarmak.

b) Sözcüklerde var olan aslî ve zâid/fazla harfleri belirlemekle birlikte mevzûndaki tertiplerini de ortaya koymak.

c) Kelimenin harfleri arasında takdîm-te'hîr sonucunda meydana gelen ve sarf ilminde kalb-i mekân şeklinde adlandırılan olguyu ortaya çıkarmak.¹⁵

Hâlid el-Ezherî (ö. 905/1500), mîzânın faydalarını şu cümlelerle açıklamaktadır:

فائدة الوزن بيان أحوال أبنية الكلم في ثمانية أمور: الحركات، والسكنات، والأصول، والزوائد، والتقدم، والتأخير، والحذف، وعدمه، "Veznin faydası hareke, sükûn, asıl ve zâide harfler, takdîm, te'hîr ve hazfın olup olmadığı gibi sekiz durumda kelimelerin geçirdiği aşamaları belirlemektir".¹⁶

Yukarıda bahsi geçen tüm durumların mîzân ve mevzûn ilişkisinden kaynaklandığı görülmektedir. Bununla birlikte bir kelimenin cümlelerin kullanımına bağlı olarak ifade edebileceği anlamlar da Arapça sözlüklerden yararlanılarak kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Örneğin استخراج sözcüğünün ifade ettiği anlamların lügat kitaplarından bulunabilmesi için öncelikle kelimenin mücerred kalıbının bilinmesi gerekmektedir. Ancak kelimenin mücerred kalıbına ulaşılabilmesi için mutlaka mîzân olan فعل ölçüsüne getirilmesi gerekmektedir.

3. Kalıbının Mîzân İçin Tayin Edilmesinin Nedenleri

Arap dili alanında kullanılan kelimelerin birçoğu üç harfli olduğundan başka kelimelerin durumunu asıl ve zaid harflerin yanı sıra sükûn ile hareke bakımından da değerlendirmek üzere dilbilimciler tarafından فعل kalıbı ortaya konulmuştur.¹⁷ فعل'nin ilk harfine karşılık gelene fâu'l-fiil, ikincisine 'aynu'l-fiil, üçüncüsüne ise lâmu'l-fiil denilmektedir. Bu kodlamalar sayesinde herhangi bir kelimenin durumunu anlamak ve onu aslına çevirmek mümkün olabilmektedir. Bazı dilciler, mîzân için فعل kalıbı yerine "el-fâ, el-'ayn ve el-lâm" gibi heceli açılımlar kullanmaktadırlar. Zira bu açılım; sulâsî, rubâî ve humâsî olan bütün kelimeleri kapsamakla birlikte farklı hareketlerle gelen mevzûnlarına da şamildir.¹⁸

Dilciler, فعل kalıbının tercih edilmesinin birkaç nedeni olduğunu söylemektedirler. Bunları maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Kendisinde değişiklik meydana gelen kelimelerin çoğu fiil ve ondan türetilen ism-i fail ve ism-i mefûl gibi öğelerdir.

¹³ Bk. Bel îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf* (Şârîka: Dâru'l-Esâle ve't-Turâsî'l-İslâmiyye, 2008), 97.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. Mahsum Taş, *Muntecebu'd-Dîn el-Hemedânî el-Ferîd fi 'râbi'l-Kur'ânî'l-mecîd adlı eserinde lügat ve sarf* (Akara: Sonçağ, 2020), 123-128.

¹⁵ 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk. 'Abdulhamîd Hendâvî (Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikiyye, ts.), 3/451-452; Şeyh Ömer b. Şeyh Muhammed el-Karadâğî, *Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-Karadâğî 'alâ Taşrifî'l-'allâme* (İstanbul: Hâşimî Yayinevi, 2014), 21; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 51-54.

¹⁶ Zeynuddîn Hâlid b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ezherî, *Şerhu't-taşrif 'ale't-Tavzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 2/665.

¹⁷ Ahmed el-Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf* (Beyrut: Dâru'l-Fayhâ-Dâru'd-Dakâik, 2020), 37.

¹⁸ Örneğin نعل bu heyetiyle ancak birinci, ikinci ve üçüncü bablar için ölçü olabilmektedir. Ancak kalan dört, beş ve altıncı bablar sistem dışı kalmaktadır. Bu sebeple yukarıda verilen bilgiler Sa'duddîn et-Teftâzânî tarafından işaret edilmiş Câvî ve Ebû 'Abdillâh el-Lekânî (ö. 958/1551) de gerekli analizi yapmışlardır. Bk. Sa'duddîn Me'sûd b. 'Abdillâh Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Taşrifî'z-Zencânî* (Lübnân: Daru Nuri's-Sabâh, 2015), 50; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Hasan el-Lekânî, *Hâşiyetu'l-lekânî alâ Şerhi Taşrifî'z-Zencânî*, thk. Muhammed Zannûn Yunus el-Fethî, Ahmed Sâlih Yunus el-Mevlâ (Ürdün: Dâru'l-Feth, 2018), 148-149; Câvî *Tedricu'l-edâni* (Lübnan: Daru Nuri's-Sabâh, 2015), 50.

b) فعل kelimesi, anlam açısından bütün eylemleri kapsadığı için tercih edilmiştir. Örneğin yardım etmek, kapı açmak, oruç tutmak, bir yere gitmek gibi ifadelerin hepsi de eylem olup فعل'in muhtevasına dâhil olmaktadır.

c) Fillerde asıl ve zaid harfler, kolay bir şekilde anlaşıldığı için hem isimleri hem de filleri ölçecek kelime fiillerden seçilmiştir.

d) Dilbilimciler فعل maddesinde boğaz, dil ve dudak mahreçlerinin her üçü de var olduğu için onu seçmişlerdir. Zira ف dudak, ع boğaz ve ل da dil mahreçlerindedir.

e) جعل, "yaratmak" ve "dönüştürmek" gibi özel anlamlara da geldiğinden ve فعل'den daha ağır¹⁹ olduğundan mîzân için tercih edilmemiştir.²⁰

4. Mîzân ve Mevzûn Arasındaki Uyum

Hem ilk dönem dilciler hem de çağdaş araştırmacılar arasında mîzânın mevzûna uyulması gerektiği hususunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Onlara göre mevzûn; hareke, sükûn, takdîm ve te'hîr bakımından hangi kalıpta olursa mîzânın da mutlaka aynı şekilde gelmesi gerekmektedir. فَعَلَ, فَعْمَز, فَعْمَل, فَعْمَل ve فَعْمَل gibi örnekler bu duruma açıklık getirmektedir.²¹ Bazı araştırmacılar, mevzûnu aynaya bakan kişiye mîzânı da aynadaki görüntüye benzetmektedirler. Böylece aynaya bakan şahıs hangi hareketlerde bulunursa aynaya da aynı görüntünün yansıması gerekmektedir.²²

4.1. Mîzânın Mevzûna Uyduğu Durumlar

Önceki sayfalarda mîzânın mevzûna uyması gerektiği ifade edilmişti. Bu başlık altında da veznin mevzûna uyduğu bazı durumlar maddeler halinde anlatılacaktır:

a) Mevzûn, kalb-i mekâna uğrarsa bu işlem mîzâna da yansıyacaktır. Örneğin أَيْسَ kelimesinde aynu'l-fiil ile fâu'l-fiil yer değiştirdiğinden vezinde de aynı durum ortaya çıkarak vezninin عَيْسَ şeklinde gelmesi gerekmektedir.

b) İ'lâl sonucunda mevzûnda bir harfin başka bir harfe kalb olması durumunda vezinde de aynı değişikliğin meydana gelmelidir. Örneğin صحائف kelimesi, i'lâl sonucunda yapılan değişiklikle suretine girdiğinden vezni فَعَائِل şeklinde olur.²³

c) Mevzûnda bir harfin hafzedilmesi durumu mîzâna da yansıyacaktır. Örneğin فَعْلٌ ve يَعْدُ gibi kelimelerde harf düşmesi olduğundan vezinleri de aynı şekilde فَعْلٌ ve يَعْدٌ olarak bina edilecektir.

d) فَعْلٌ gibi mevzûn konumunda olan bir kelimedede idğâm gerçekleştirildiğinden mîzânı فَعْلٌ şeklinde idğâmlıdır.

e) Kelimenin herhangi bir harfi tahfif için sâkin kılındığında mîzânda ona karşılık gelecek harfin harekesinin de atılması gerekmektedir. Örneğin كَتَبَ kelimesinin orta harfi كَتَبَ şeklinde sâkin kılınırsa vezni de فَعْلٌ kalıbında gelecektir.

f) Herhangi bir fiil, malum sîğasından meçhule geçiş yaptığı takdirde aynı işlemin vezinde de gerçekleşmesi gerekmektedir. Örneğin malum iken vezni فَعْلٌ olan نَصَرَ'nin meçhûl olması halinde bazı hareke değişiklikleri meydana gelerek mîzânı فَعْلٌ kalıbında gelmektedir.²⁴

¹⁹ Zira başındaki ح harfinin çıkış yeri dilin ortası iken ن'nin başındaki harfin mahreci ise dudaktır. Bk. 'Abdülhak b. 'Abdilmennân el-Câvî *Tedricu'l-edâni*, 50.

²⁰ Konu hakkında detaylı bilgi almak için bk. Muhammed b. el-Hasan el-İsterâbâdî er-Râdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Nûr el-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1975), 1/11-13; Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiye fi't-taşrif*, 15; Sa'duddîn Me'sûd b. 'Abdillâh Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Taşrifî'z-Zencânî*, 50-51; Muhammed b. Hamîd el-Kefevî, *Şerhu'l-Binâ* (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2014), 40; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâtî'l-funûn ve'l-'ulûm*, 2/1780; Nesîm Bel îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 98.

²¹ 'Alî b. eş-Şeyh Hâmid el-Eşnevî, *Taşrifu'l-'allâme* (İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014), 31; Hamlavî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 37-42; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 51-54.

²² Abdülkerim Ünalın - Mehmet Bilen, *Sistematiik Sarf* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013), 20.

²³ Ziyâde elifinden sonra gelen yâ harfinin mutlaka hemzeye dönüşmesi gerekmektedir. Bk. Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Taşrifî'z-Zencânî*, 372; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerif 'alâ Taşrifî'l-'İzzî*, 121.

²⁴ Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiye fi't-taşrif*, 20; Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/184; Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Muhammed b. 'İsâ el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 4/58; Ezherî, *Şerhu't-taşrif 'ale't-Tavzîh*, 2/667-668; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 54; Râcîhî, *et-Taşrifü's-şarfî*, 12-13; Azîme, *el-Muğnî fi taşrifî'l-ef'âl*, 40; Bel îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 101-102; Tekin, *eş-Şarfu'l-muyesser*, 30.

4.2. Mîzânın Mevzûna Uymadığı Durumlar

Mîzânın mevzûna uymadığı bazı durumlar vardır. Nitekim normal şartlar altında aralarında belli bir uyum olurken kimi zaman ise sonradan yapılan değişiklikler vezin esnasında ortaya çıkarak bazı uyumsuzluklara sebebiyet vermektedir.

Aşağıda maddeler halinde sıralanan durumların tümü mîzânın mevzûna uyumsuzluğuna örnek teşkil etmektedir.

a) Normal şartlarda يقول gibi sözcüklerde aslında illet harfi olan vâv, harekeli iken daha sonra kendisinde i'lâl uygulanarak vâv'ın harekesi kâf'a verilmektedir.²⁵ Söz konusu kalıp için kelimenin eski yapısı dikkate alınarak يَفْعُلُ vezni kullanılmaktadır.²⁶

b) يخاف gibi kelimelerde kendisinde iki i'lâl meydana geldiğinden mîzân mevzûn uyumu dikkate alınmayacaktır. يخاف fiilinin i'lâldan önceki aslı يَخْوَفٌ'dur. Vâv'ın harekesi kendisinden önceki hâ harfine verildikten sonra elife dönüşmektedir. يخاف da oluşan değişiklikler, mîzânında kendisinde dikkate alınmayarak aslına göre يَفْعُلُ suretinde gelmektedir.

c) مَدَّ gibi fiillerde bir aslî harf diğerine idğâm edildiğinde mîzânın yapısında hiçbir etki yaratmamakta aynen olduğu gibi فَعَلَ şeklinde kalmaktadır.

d) Kelimelerde vasl hemzesi düştüğü takdirde ilgili vezinlerde hiçbir değişiklik meydana gelmemektedir. Örneğin أُجُوْدُوا gibi fiillerde bazen hemze düşürülerek جُوْدُوا şeklinde yazılmaktadır. Hafzedilen hemze mîzânda sabit kalarak أَفْعَلُوا şeklinde ortaya çıkmaktadır.

e) Kelimenin aslî bir harfinde ibdâl olduğunda mîzân ile mevzûn arasında uyum aranmamaktadır. Örneğin قَاتِلٍ de vâv harfi hemze'ye dönüştüğü halde vezni فاعل şeklinde gelmektedir.²⁷

5. Mücerred Kelimelerin Mîzânı

Mücerred kelimeler, isim ve fiil olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Mücerred fiil, üç veya dört harfli gelebilirken isim üç, dört ve beş harfli gelebilmektedir. Görüldüğü gibi hem isimlerde hem de fiillerde oluşturulan kelimelerin temel harf sayısı üç ve üçten daha fazladır.²⁸ Ancak دم ve أب gibi kelimeler, ilk bakışta iki harften müteşekkilmış gibi gözükse de aslında i'lâl sonucunda son harfi olan lâmu'l-fiilleri hafzedilmiştir. Böylece bunlar da asılları itibariyle üç harf üzerine bina edilmiştir.²⁹ İsim ve fiil için minimum ölçü üç harf olmakla birlikte maksimum ölçü isim için beş, fiil için dördür.³⁰

5.1. Sülâsî Mücerred Kelimelerin Mîzânı

Kendilerinde hiçbir tasarruf meydana gelmediğinden bu grupta yer alan mevzûn kelimelerin mîzân ile karşılaştırılması son derece kolaydır. Zira mîzân olan فَعْلٌ'nin her bir harfi mevzûnün harfleriyle eşleştirilir. Örneğin ضَرَبَ gibi bir fiilin durumunun tam anlamıyla ortaya çıkarılabilmesi adına فَعَلَ ile karşılaştırılmaktadır. Sonuç itibariyle her ikisinin de üç harfli ve hareke ile sükûn açısından aynı olduğu görülmektedir.³¹ Potansiyel olarak mîzânın ilk harfine karşılık gelen فâu'l-fiil,

²⁵ Müteharrik bir 'illet harfin harekesini başka sâkin sahih bir harfe devretmek sarf ilminde الإعلال بالنقل tabiriyle tanımlanmaktadır. Söz konusu işlem, 'illet harflerinden olan elif sürekli sâkin olduğundan yalnızca vâv ve yâda meydana gelmektedir. Diğer i'lâl türleri hakkında bilgi almak için Bk. Çârperdi, *Şerhu's-Şâfiye fi't-taşrif*, 338-398; Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 2/720-746; Hamlâvî, *Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 363-367; Râcihî, *et-Taḥbîku's-şarfî*, 181-182.

²⁶ Kelimenin herhangi asıl bir harfinde kalb ile i'lâl işlemi uygulandığı takdirde vezin esnasında mevzûnün eski şekli dikkate alınarak oluşturulmaktadır. Bundan dolayı فَعْلٌ'nin vezni فَعْلٌ'dir. Ancak bazı dilciler, قول gibi i'lâl sonucunda قال olan kelimelerin vezinlerinde de bir değişim meydana gelerek قال şeklinde gelmesi gerektiğini söylemektedirler. Bk. İsterâbâdi, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/18; Tekin, *eş-Şarfu'l-muyesser*, 30.

²⁷ Bk. 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 54; Râcihî, *et-Taḥbîku's-şarfî*, 12-13.

²⁸ Zira kelimenin başında kendisiyle ibtidâ yapılabilen müteharrik bir harf, sonda üzerinde vakf yapılabilen bir harf ve her iki harf arasında da hem sâkin hem müteharrik şeklinde okunabilen başka bir harfin olması gerekmektedir. Ayrıca eğer fiiller, beş harften meydana gelirse kendilerine merfû' ve muttasıl zamir bitiştiğinde isimleri de geçerek altı harfli olmaktadır. Nitekim söz konusu zamirler bir önceki harfi sâkin olduğundan fiilin bir parçası sayılmaktadır. Bk. Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Huseyn en-Nîsâbüri, *Şerhu'n-Nezzâm 'alâ Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. Hâlid Eyyûbî (Senendec: İntişârât, 2020), 13; Ezherî, *Şerhu't-taşrif 'ale't-Tavzîh*, 2/656; Câvî *Tedricu'l-edâni*, 43-44; Bel'îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 97.

²⁹ Bk. Nîsâbüri, *Şerhu'n-Nezzâm 'alâ Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 13; Karadâğî, *Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-Karadâğî 'alâ Taşrifî'l-'allâme*, 24.

³⁰ Sa'duddîn Me'sûd b. 'Abdillâh Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Taşrifî'z-Zencânî*; 43-44; Eşnevî, *Taşrifu'l-'allâme*, 24-25.

³¹ Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 2/1779.

ikincisine karşılık gelen ر aynu'l-fiil ve üçüncüsüne karşılık gelen ب ise lâmu'l-fiil şeklinde adlandırılmaktadır.³²

5.2. Rubâî Mücerred Kelimelerin Mîzânı

Kelimelerin asıl harfleri جعفر ve دحرج gibi dört harften müteşekkil olursa mîzânın sonuna bir harf eklenerek فَعْلَلْ şeklinde bir kalıp ortaya çıkarılmaktadır.³³ Böylece kelimenin üçüncü harfi birinci lâmu'l-fiil, dördüncüsü ise ikinci lâmu'l-fiil olarak isimlendirilmektedir.³⁴ Kelimenin sonunda bir lâm'ın arttırılması durumu hem isimde hem de fiilde meydana gelmektedir.³⁵ Dört harfli mücerred fiil için son basamak olup onun ötesinde var olan harflerin tümü zâid kabul edilmektedir.³⁶

5.3. Humâsî Mücerred Kelimelerin Mîzânı

Eğer mevzûnun asıl harfleri جَحْمَرَش gibi beş harf üzerine bina edilmişse mîzânın sonuna iki harf ilave edilerek söz konusu ölçü فَعْلَلَلْ şeklinde getirilmektedir.³⁷ Mevzûnda olduğu gibi mîzânda da birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç lâmu'l-fiil meydana gelmektedir. Ancak iki lâm'ın arttırılması olan söz konusu vezin yalnızca isimlere mahsustur.³⁸ Zira onların mücerred vezinleri sulâsî, rubâî ve humâsî şeklinde gelebilmektedir.³⁹

6. Mezîd Kelimelerin Vezinleri

Zâid harfler açısından mezîdun fih (kendisinde harf arttırılmış) kelimeler bazı kısımlara ayrılmaktadır. فَجَّ ve فَدَّمَ gibi bazı mevzûnlarda harf tekrarı meydana geldiğinden mîzânlarında da o harflere karşılık gelecek şekilde tekrarlar yapılmaktadır.⁴⁰ Dilbilimcilerin böyle bir yöntemle başvurularının temel sebebi, bir tek vezinle birçok kelimenin aynı anda karşılanmasıdır. Eğer böyle bir yöntemle başvurulmasaydı كَثَّرَ، قَتَّرَ، صَبَّرَ gibi her bir kelime için فَعْتَلَّ، فَعْتَلَّ ve فَعْتَلَّ şeklinde farklı vezinlerin hazırlanması ihtiyacı ortaya çıkardı.⁴¹

Arapça kelimelerde arttırılan harflerin tümü dilbilimciler tarafından سَلْتَمُونِيهَا şeklinde kodlanmıştır.⁴² Kelimede zâid gelen harfler yukarıda geçenlerden ise aynısının mîzânda tekrarlanması gerekmektedir. Böylece فاعل için فاعل، فاعل استخرج için استعمل ve مفعول için مفعول vezni kullanılmaktadır.⁴³ Görüldüğü gibi mevzûnda arttırılan harflerin aynısı mîzânda da ortaya çıkmaktadır.

³² Hasan b. Muhammed b. Şeref Şâh el-Huseynî Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. 'Abdulgâsûd Muhammed 'Abdulgâsûd (b.y.: Mektebetu's-Sekâfeti'd- Dîniyye, 2004), 1/174; Hamlâvî, *Şeze'l-arf fi fenni's-şarf*, 37; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 52; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 1/213; Muhammed 'Abdulhâlik Azîme, *el-Muğni fi taşrifî'l-ef'âl* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1420/1999), 36.

³³ İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/18; Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/174; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 2/1779; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 52; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 1/214; Râcihî, *et-Taḥbîku's-şarfi*, 11.

³⁴ 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid es-Şerîf el-Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Taşrifî'l-'İzzî*, thk. Muhammed ez-Zefzâf (Kahire: Dâru't-Tâlâi', 2017), 33; Azîme, *el-Muğni fi taşrifî'l-ef'âl*, 36; Ahmet Tekin, *eş-Şarfu'l-muyesser* (İstanbul: Hâşimî Yayınları, 2019), 29.

³⁵ Hamlâvî, *Şeze'l-arf fi fenni's-şarf*, 37-38; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 52.

³⁶ Nitekim İbn Mâlik (ö. 672/12749), *el-Elfiyye* ile meşhur olan eserindeki *مُجَرَّرَةٌ أُنْتَجَتْ مِنْ حَرْفٍ... وَإِنْ يَزِدُّ فِيهِ فَمَا سَاءَ عَدَا* "Mücerred olan fiillerin son basamağı dört harftir. Mezîd fiiller ise altı harfe kadar çıkabilmektedir" beytiyle yukarıda geçen bilgiyi pekiştirmektedir. Geniş bilgi almak için bk. Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/48-49.

³⁷ İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/18; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 2/1779; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 52; Râcihî, *et-Taḥbîku's-şarfi*, 11; Tekin, *eş-Şarfu'l-muyesser*, 29.

³⁸ 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 52; Azîme, *el-Muğni fi taşrifî'l-ef'âl*, 36.

³⁹ İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/7-8; 'Alî b. Mumin b. Muhammed İbn 'Usfûr, *el-Mumte'u'l-kebir fi't-taşrif* (Mektebetu Lübnan: y.y., 1996), 51; Ebû Bekr 'Abdulkâhir b. 'Abdirrahmân, b. Muhammed el-Fârisî el-Curcânî, *el-Miftâh fi's-şarf*, thk. 'Alî Tefîk el-Hamd (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1987), 29-30.

⁴⁰ İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/13; Nisâbûrî, *Şerhu'n-Nezzâm 'alâ Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 15; Râcihî, *et-Taḥbîku's-şarfi*, 11.

⁴¹ Bk. Ezherî, *Şerhu't-taşrif 'ale't-Tavzîh*, 2/666-667; Bel 'îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-arf fi fenni's-şarf*, 99-100.

⁴² Arapça kelimelerde ziyâde olunan harflerin tümü on tane olup سَلْتَمُونِيهَا ve لم يأتنا سهو ربا أوس هل نعت ، سَلْتَمُونِيهَا "Bana onları sordunuz" diyerek şifreli sözlerle cevap vermektedir. Talebesi, hocasının daha önce verdiği bir cevaptan bahsettiğinden düşündüğünden هذه المرة ما سألناك إلا هذه المرة "Bunu ilk defa size soruyoruz" demektedir. Hocası da اليوم تنساء "Bu gün onu unuttun" suretinde ilgili harfleri başka bir şekilde formüle ederek cevap vermektedir. Talebe, Allah'a yemin ediyorum onu unutmam deyince hocası sana iki defa üstü kapalı bir şekilde cevabı verdim diyerek sert bir şekilde çıkışmaktadır. Bk. Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiyeti fi't-taşrif*, 239; Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh İbn Cemâ'a, *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Çârperdî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2014), 2/17.

⁴³ Bk. İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/14; Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiyeti fi't-taşrif*, 16; Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/175; Ezherî, *Şerhu't-taşrif 'ale't-Tavzîh*, 2/666-667; Tehânevî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 2/1781; 'Abdulhamîd,

Mevzûnda artırılan harfler, iftial babının tâ'sı ile kalb edilmişse onun aslı esas alınacaktır. Örneğin 'اضْطْرَبَ'nin vezninin اَفْطَعَلَ değil de اَفْتَعَلَ şeklinde gelmesi gerekmektedir.⁴⁴ Ancak eş-Şâfiye'nin meşhur şarihi Radiyyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 688/1289), İbnu'l-Hâcib'e (ö. 646/1248) katılmayarak 'اضْطْرَبَ'nin vezninin اَفْطَعَلَ şeklinde gelmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁵

İlhâk için tekrarlanan harfler de rubâî mücerred vezinleri gibi mîzânın sonuna ona karşılık olacak bir lâmu'l-fiil'in eklenmesiyle elde edilmektedir.⁴⁶ Böylece ziyâde olunan harflerin kendisi tekrarlanmamakta onların yerine son harfin cinsinden eklenen lâmu'l-fiil tekrarlanmaktadır. Bundan dolayı جليب gibi kelimelerin vezni فَعْلَل şeklinde gelmektedir.⁴⁷

7. Basra ve Kûfelilere Göre Üç Harften Fazla Kelimelerin Mîzânı

Basra ekolüne göre bir kelimenin asıl harfleri beşe kadar çıkabilmektedir. Ancak Kûfelilere göre rubâî veya humâsî mücerred şeklinde bir kelime Arap dilinde bulunmamaktadır.⁴⁸ Onlara göre bütün kelimeler üç harfli olmakta üçten fazla olanlar zâid kategorisine girmektedir. Basra ve Kûfeli dilcilere göre üç harfli bütün kelimelerin mîzânı فَعْل ile yapılmaktadır. Üç harften fazla kelimelerin mîzânı konusunda ise Kûfeliler tarafından üç farklı görüş ileri sürülmektedir. Birincisi جعفر ve سفرجل gibi kelimelerin vezinleri ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmadığından hiçbir şekilde onlar için mîzân konulamaz. İkincisi söz konusu kelimelerde üç harften sonrakilerin فَعْل ve فَعْلَج'de de olduğu gibi mîzâna yansımaları gerekmektedir.⁴⁹ Üçüncüsü Basralı dilcilerin belirttiği üzere فَعْلَل ve فَعْلَلَل şeklinde lâmu'l-fiilin tekrarlanmasıyla birlikte üçten ziyade olan harfler, kelimenin asıl harfleri kabul edilmemektedir.⁵⁰

İlk dönem dilbilimcilerinden olan Sîbeveyh (ö. 180/796) de konuya müdahil olarak جعفر ve سفرجل kelimelerinde hiçbir şekilde harf fazlalığının olmadığını dile getirmektedir.⁵¹ Meşhur dilcilerden İbn 'Uşfûr (ö. 669/1270), ilgili konuyu dikkatli bir şekilde analiz ederek Basralıların haklı olduklarını Kûfelilerin ileri sürdükleri görüşün ise doğru olmadığını belirtmektedir.⁵² İbn 'Uşfûr, herhangi bir harfin ziyâde olduğuna dair hüküm vermek hususunda bir delile ihtiyaç olduğundan ilgili kelimelerdeki harflerin fazla olduğuna delalet eden hiçbir kanıtın mevcut olmadığını söylemektedir.⁵³

8. Mîzân ve Mevzûna Bağlı Meydana Gelen Kalb-i Mekân

Mîzân ve mevzûn ilişkisi bağlamında yukarıda geçen bazı bölümlerde "القلب المكاني" "el-kalbu'l-mekânî" kavramına da yer verilmektedir. Nitekim Arapların günlük kullanımlarında Kalb-i mekân terimine sıkça rastlanılmaktadır. Yukarıda verilen ifadeyi en iyi örnekleyebilecek terim مَسْرُوح

Durûsu't-taşrif, 53; Râcîhî, *et-Ta'ibîku's-sarfî*, 11; Azîme, *el-Muğnî fi'taşrifî'l-ef'âl*, 37; Bel 'îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-arf fi fenni's-sarf*, 99-100.

⁴⁴ Bk. Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/175-176; Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/57; Ezherî, *Şerhu't-taşrif* 'ale't-Tavzîh, 2/666; Tehânevî, *Keşşâfu'ş-şihâti'l-funûn ve'l-'ulûm*, 2/1780; Râcîhî, *et-Ta'ibîku's-sarfî*, 12; Bel 'îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-arf fi fenni's-sarf*, 99-100.

⁴⁵ İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/18.

⁴⁶ Sarf ilminde ilhâk, herhangi bir babın başka bir baba hamledilmesi için kendisinde bir veya daha fazla harflerin artırılmasıdır. Örneğin جليب'nin aslı جليب olup جليب'de ilhâk olunması için son harfi tekrarlanmıştır. İlhâka delalet eden şey kelimelerin masdarlarının aynı olmasıdır. Konu hakkında detaylı bilgi almak için bk. Nisâbü'rî, *Şerhu'n-Nezzâm 'alâ Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*, 15; Teftâzânî, *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Taşrifî'z-Zencânî*, 67-68; Curcânî, *Şerhu's-Seyyid es-Şerif 'alâ Taşrifî'l-İzzî*, 34; Câvî, *Tedricu'l-edâni*, 68; el-Kâdî 'Abdunnebi b. 'Abdirresûl el-Ahmed, *Dustûru'l-'ulemâ câmi'u'l-'ulûm fi'ş-şihâti'l-funûn* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 1/108; Galâyînî, *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*, 1/223.

⁴⁷ Bk. Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/176; Uşmûnî, *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, 4/57; 'Abdulhamîd, *Durûsu't-taşrif*, 53.

⁴⁸ 'Abdurrezzâk b. Ferrâc Sa'idî, *Tedâhulu'l-uşûli'l-luğaviyye ve eseruhu fi binâi'l-m'ucemi* (Suudi Arabistan: 'Îmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Medîneti'l-Munevvere, 2002), 1/118-124.

⁴⁹ Konu hakkında detaylı bilgi almak için bk. Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'id el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naħviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2012), 2/654-655.

⁵⁰ Kûfeliler arasında جعفر gibi kelimelerde hangi harfin fazla olduğu hususunda birtakım tartışmalar meydana geldiğinden ona mîzân olacak kelimenin söz konusu kalıbında da ihtilaf bulunmaktadır. Örneğin fâu'l-fiilin zâide olduğunu savunanlara göre vezni فَعْلَل, aynı'l-fiilin zâide olduğunu savunanlara göre فَعْل ve lâmu'l-fiilin fazla olduğunu düşünenlere göre ise vezin فَعْلَل şeklinde gelmelidir. Bk. Ezherî, *Şerhu't-taşrif* 'ale't-Tavzîh, 2/665; Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'î'l-cevâmi'*, 3/452; Sa'idî, *Tedâhulu'l-uşûli'l-luğaviyye ve eseruhu fi binâi'l-m'ucemi*, 1/122-124.

⁵¹ Ebû Bîşr. 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1988), 4/328-329;

⁵² İbn 'Uşfûr, *el-Mumte'u'l-kebîr fi't-taşrif*, 207.

⁵³ İbn 'Uşfûr, *el-Mumte'u'l-kebîr fi't-taşrif*, 207.

sözcüğüdür. Zira çoğu kişi farkına varmadan onu مَرَسَحْ şeklinde okumaktadır.⁵⁴ Böylelikle sarf literatüründe kalb-i mekân konusu önemli bir yeri işgal ederek kelimelerin yapısında meydana gelen değişiklikler vezninde de kendisini göstermektedir. Dilbilimciler, kelimelerde meydana gelen kalb-i mekânın kolaylıkla anlaşılabilmesi adına ortaya şu kuralları koymuşlardır:

a) Herhangi bir kelimedede kalb-i mekânın gerçekleşme durumu türediği masdarından anlaşılabilir. Örneğin جَاه fiilinin masdarının وَجْه ve وَجْهَةٌ olarak gelmesi fâu'l-fiil ile aynu'l-fiilin yer değişikliği yaptığını ve vezninin de عَفَلَ olduğunu göstermektedir.

b) İ'lâl şartları mevcut olduğu halde bir kelimenin sahih şeklinde kalması kalb-i mekânın varlığına delalet edebilmektedir. Örneğin اَيْسَ de yâ harfi müteharrik kendinden önceki harfin harekesi de meftûh olduğundan elife dönüşmesi gerekmektedir. Ancak kendisinde böyle bir işlemin meydana gelmemesi aynu'l-fiill ve fâu'l-fiil'in yer değişikliği yaptığını göstermektedir. Bundan dolayı onun mîzânı عَفَلَ'dir.

c) آرام gibi bir kelimenin az kullanılan vezinde gelmesi onun harflerinde yer değişikliği olduğuna bir işaret olabilmektedir. Nitekim söz konusu kalıp yerine daha çok اَرَام kullanılmaktadır. Böylece اَرَام sözcüğü, اَرَام'dan maklûb olup vezni اَرَام'dır.⁵⁵

d) Mehmûzu'l-lâm ve ecvef fiillerin ism-i fâillerinde 'ayn ile lâm'ın yerinde bir değişiklik olmazsa kelimenin sonunda iki hemze'nin yan yana olması gerekmektedir. Nitekim جاء kelimesi ism-i fâil olup Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791) ve onun gibi düşünülere göre جَاء kökünden türetildiği için ism-i fâili جَاءي'dir. Yâ harfi, eliften sonra geldiği için hemze ile yer değiştirmezse hemze'ye dönüşmesi gerekmektedir. Zira Halîl'e göre kelimenin sonunda iki hemze'nin toplanması caiz değildir. Ona göre ilgili kelime ibdâl işleminden sonra جَاءي şeklini almaktadır. Ancak Sîbeveyh'e (ö. 180/796) göre kelimenin sonunda iki hemze'nin toplanmasında bir mahzur söz konusu değildir. Ona göre ikinci hemze yâ harfine dönüştükten sonra hafzedilmiştir.⁵⁶ Halîl'e göre جَاءي kelimesinin vezni جَاءي'dir, Sîbeveyh'e göre ise جَاءي'dir.

e) Herhangi bir kelimedede kalb-i mekânın varlığına delalet eden bir diğer sebep de kelimeyi munsarıflıktan çıkararak hiçbir neden olmadan onun munsarıf olmayan isimler gibi ele alınmasıdır. Arap dilinde اَشْيَاء kelimesinde gayri munsarıflığa yol açabilecek dokuz sebepten hiçbirini olmadan ilgili isimler gibi işlem görmesi dilcileri harekete geçirmiştir. Bilindiği üzere اَشْيَاء vezninde olan اَسْمَاء kelimesi, اِنْ هِيَ اِلَّا اَسْمَاءٌ سَيَتِمُّوْهَا اَنْتُمْ وَاَبَاؤُكُمْ "Bunlar (putlar), sizin ve atalarımızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir"⁵⁷ ayetinde munsarıf şeklinde kullanılmıştır. Dilciler, اَفْعَال kalıbında kullanılan kelimelerin hiçbirini munsarıf olmayan isimler kategorisinde değerlendirmemektedirler. Onlara göre اَشْيَاء'nun müfredi اَشْيَاء olduğundan çoğulunun da اَشْيَاء şeklinde gelmesi gerekmektedir.⁵⁸ Böylece onun munsarıf olmayan isimler gibi işlem görmesi sonunda elif-i memdûdenin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Arap dilinde iki hemze'nin yan yana kullanılması kelimeyi ciddi şekilde zorlaştırmaktadır. اَشْيَاء kelimesinde var olan birinci hemze kelimenin başına alınarak اَشْيَاء suretine girdiğinden vezni de اَشْيَاء şeklinde gelmektedir.⁵⁹

⁵⁴ Bk. Râcîhî, *et-Taṭbîku's-şarfi*, 14.

⁵⁵ bk. Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiye fi't-taṣrîf*, 23-24.

⁵⁶ Ancak dilciler, Sîbeveyh'nin yukarıda geçen görüşüne itiraz etmişlerdir. Zira onlara göre kelimenin sonundan hafzedilen yâ hemzeden dönüşmüş olsaydı hafzedilmemesi gerekirdi. Örneğin دَارِي ve مَسْتَوِيَيْنِ kelimelerinin aslı دَارِي ve مَسْتَوِيَيْنِ şeklindedir. Bunlarda hemze'den dönüşen yâ'ların sabit kaldığı gibi جَاءي sözcüğünde de aynen sabit kalması gerekirdi. Bk. Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiye fi't-taṣrîf*, 23-24; Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/190-191; Kemâluddîn Muhammed b. Mu'înuddîn Mîrzâ Kemâl, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. S'adî Hevramânî, Naşir İhsân, Tahran 2013, 19-20; Bel 'îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 108-109.

⁵⁷ en-Necm 53/23.

⁵⁸ اَشْيَاء kelimesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Hamit Salıhoğlu, *Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018), 311.

⁵⁹ Bk. İsterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/28- 32; Çârperdî, *Şerhu's-Şâfiye fi't-taṣrîf*, 25-26; Ruknuddîn, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, 1/193-196; Kemâluddîn Muhammed b. Mu'înuddîn Mîrzâ Kemâl, *Şerhu Şâfiyeti İbni'l-Hâcib*, thk. S'adî Hevramânî, Naşir İhsân, Tahran 2013, 20-23; Râcîhî, *et-Taṭbîku's-şarfi*, 17-18; Bel 'îd, *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*, 110-112.

SONUÇ

Dilcilerin Arapçanın bütün kelimelerini kapsayacak فعل kalıbını belirlemelerinin bazı nedenlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenlerin en önemlisi de فعل'nin geniş bir anlam kapasitesine sahip olup bütün eylemlere şamil olmasıdır.

Arap dilinde kullanılan bütün kelimeler potansiyel olarak mevzûn konumunda yerini korumaktadır. Söz konusu kelimelerde hareke, sükûn, takdîm ve te'hîr gibi birtakım değişikliklerin ortaya çıkarılması adına ölçüye başvurulmuştur. Böylece فعل'nin fâ'sına karşılık gelen harf fâu'l-fiil, 'ayn'ına karşılık gelen aynu'l-fiil ve lâm'ına karşılık gelen de lâmu'l-fiil şeklinde adlandırılmaktadır. Bundan dolayı sülâsî mücerred kelimelerin vezinleri kolay bir şekilde yapılabilmektedir. Rubâî mücerred ve ilhâk için bir harf arttırılan kelimelerin sonunda bir lâmu'l-fiil, humâsîlerde ise iki tane arttırılarak vezinler oluşturulmaktadır. Basralı dilbilimcilere göre mücerred fiiller, en az üç en fazla dört harften oluşabilmektedir. Mücerred isimlerin de fiiller gibi minimum harfleri üç, maksimum harfleri beştir. Ancak Kûfeli dilcilere göre Arap dilinde rubâî veya humâsî mücerred bir kelimenin varlığı söz konusu değildir. Onlara göre bütün kelimelerin aslî harfleri en fazla üçe kadar çıkabilmektedir. Tek bir vezinle birçok kelimeyi aynı anda karşılamak için harf tekrarından kaynaklanan mezîdun fih kelimelerin vezinlerinde de söz konusu harfleri temsil edenlerin tekrarı sağlanacaktır. Nitekim mevzûn kelimelerde arttırılan harflerin aynısı vezinlerde de arttırılmış olsaydı Arap dilinde milyonlarca mîzânın oluşturulması ihtiyacı ortaya çıkacaktı. Hiç şüphesiz böyle bir durumun ortaya çıkmasıyla yaşanan karışıklıklar ilgili alanda büyük sıkıntılara sebebiyet verecekti. Herhangi bir kelimede سئلتمونيها harfleri arttırılmışsa ilgili harflerin kendisi mîzânda da ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde de iftiâl babının tâ'sı ile kalb edilen harflerin vezin esnasında aslı esas alınacaktır.

Her zaman mîzân ile mevzûn arasındaki uyum söz konusu değildir. Aslî harfin diğerine idğâm veya ibdâl edildiği, vasl hemzesinin hazfedildiği ve kelimeye herhangi bir şekilde i'lâl meydana geldiğinde kelimenin asıl hali dikkate alındığından her iki kavram arasında herhangi bir uyum bulunmamaktadır. Bazı durumlarda kelimenin harfleri arasında birtakım değişikliklerden dolayı kalb-i mekân meydana gelmektedir. Kelimeye i'lâl şartları yerinde olduğu halde hiçbir işleme tabi tutulmaması, Arap dilinde nadir kullanılan bir vezinde gelmesi ve ortada hiçbir neden olmadan herhangi bir kelimeye gayr-ı munsarîf isimlerin muamelesini yapmak gibi sebeplerden ötürü kalb-i mekân varlığına birer işaret olabilmektedir.

KAYNAKÇA

- 'Abdulhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *Durûsu't-taşrîf*. İstanbul: Hâşimî Yayınları, 1441/2019.
- Ahmed, el-Kâdî 'Abdunnebi b. 'Abdirresûl. *Dustûru'l-'ulemâ câmi'u'l-'ulûm fi işlâhâtî'l-funûn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/1998.
- Akçay, Halil. *Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri*. Ankara: Son Çağ Yayınları, 2020.
- Azîme, Muhammed 'Abdulhâlik. *el-Muğnî fi taşrîfi'l-ef'âl*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2. Basım, 1420/1999.
- Bel 'îd, Nesîm. *Mut'etu't-tarf fi şerhi Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*. Şârika: Dâru'l-Esâle ve't-Turâsî'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Câvî, 'Abdulhakk b. 'Abdulmennân. *Tedricu'l-edâni*. Lübnan: Daru Nuri's-Sabâh, 2015.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdulkâhir b. 'Abdirrahmân, b. Muhammed el-Fârisî. *el-Miftâh fi's-şarf*. thk. 'Alî Tevfîk el-Hamd. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1407/1987.
- Curcânî, 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid es-Şerîf. *Şerhu's-Seyyid es-Şerîf 'alâ Taşrîfi'l-'İzzî*, thk. Muhammed ez-Zefzâf. Kahire: Dâru't-Tâlâi', 2017.
- Çârperdî, Ebu'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. Tâceddin es-Sa'îd el-Hasan b. 'Alî. *Şerhu's-Şâfiye fi't-taşrîf*. thk. 'Alî Kemâl. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1435/2014.
- Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Sa'îd. *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naħviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1424/2012.
- Eşnevî, 'Alî b. eş-Şeyh Hâmid. *Taşrîfu'l-'allâme*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014.
- Ezherî, Zeynuddîn Hâlid b. 'Abdillâh b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Şerhu't-taşrîh 'ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Cemâ'a, Ebû 'Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh. *Hâşiye 'alâ şerhi'l-Çârperdî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1435/2014.

- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân. *el-Munşif*. b.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1373/1954.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisanu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 3. Basım, 1990.
- İbn Mes'ûd, Ahmed b. 'Alî. *Merâhu'l-ervâh*. İstanbul: el-Mektebetu'l-Hanifiyye, ts.
- Galâyînî, Mustafa b. Muhammed Selîm. *Câmi'u'd-durûsi'l-'Arabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Asriyye, 28. Basım, 1414/1993.
- İbn 'Uşfûr, 'Alî b. Mumin b. Muhammed. *el-Mumte'u'l-kebîr fi't-taşrif*. Mektebetu Lübnan: y.y., 1. Basım, 1996.
- Hamlâvî, Ahmed. *Şeze'l-'arf fi fenni's-şarf*. Beyrut: Dâru'l-Fayhâ-Dâru'd-Dakâik, 1441/2020.
- Kâfiyecî, Muhyiddîn Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Suleymân b. Sa'd b. Mes'ûd. *Şerhu'l-i'râb 'an Kavâ'idî'l-i'râb*. thk. Ahmed 'Azû 'Înâye, 'Alî Muhammed Mustafâ. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1433/2012.
- Karadâğî, Şeyh Ömer b. Şeyh Muhammed. *Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-Şarâfiyye 'alâ Taşrifî'l-'allâme*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014.
- Kefevî, Muhammed b. Hamîd. *Şerhu'l-Binâ*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2014.
- Kızılıcî, 'Alî. *Hâşiyetu'l-'allâmeti'l-Kızılıcî 'alâ Taşrifî'l-'allâme*. İstanbul: Hâşimî Yayınevi, 2014.
- Lekânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Hasan. *Hâşiyetu'l-lekânî alâ Şerhi Taşrifî'z-Zencânî*. thk. Muhammed Zannûn Yûnus el-Fethî, Ahmed Sâlih Yûnus el-Mevlâ. Ürdün: Dâru'l-Feth, 2018.
- Mîrzâ Kemâl, Kemâluddîn Muhammed b. Mu'innuddîn. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. S'adî Hevramânî. Tahran: Naşir İhsân, 3. Basım, 1434/2013.
- Nîsâbûrî, Nizâmuddîn Hasen b. Muhammed b. Huseyn. *Şerhu'n-Nezzâm 'alâ Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Hâlid Eyyûbî. Senendec: İntişârât, 1398/2020.
- Ünalın, Abdülkerim - Bilen, Mehmet. *Sistemik Sarf*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.
- Uşmûnî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn 'Alî b. Muhammed b. 'isâ. *Şerhu'l-Uşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998.
- Râcîhî, 'Abduh. *et-Taşrifî's-şarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, 2009.
- Râdî, Muhammed b. el-Hasan el-İsterâbâdî. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Nûr el-Hasan, Muhammed ez-Zefzâf, Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1395/1975.
- Râzî, Zeynuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârû's-Şihâh*. thk. Yûsuf Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 5. Basım, 1420/1999.
- Ruknuddîn, Hasan b. Muhammed b. Şeref Şâh el-Huseynî. *Şerhu Şâfiyyeti İbni'l-Hâcib*. thk. Abdulmaksûd Muhammed Abdulmaksûd. 2 Cilt. b.y.: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2004.
- Salihöğlü, Hamit. *Abdulkerîm el-Muderris ve Mevâhibu'r-Rahmân Adlı Eserinin Nahiv Açısından İncelenmesi*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018.
- Salihöğlü, Hamit. "el-Ukberî'nin et-Tibyân fi İrabi'l-Kur'ân'da Kûfe Dil Ekolüne Yaptığı İtirazlar" *Turkish Studies Comparative Religions*, 14/4 (2019), 741-757.
- Sa'idî, 'Abdurrezzâk b. Ferrâc. *Tedâhulu'l-uşûli'l-luğaviyye ve eseruhu fi binâi'l-m'ucemi*. 2 Cilt. Suudi Arabistan: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-'İlmî bi'l-Medîneti'l-Munevvere, 1422/2002.
- Sîbeveyh, Ebû Bîşr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 3. Basım, 1408/1988.
- Suyûtî, 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, thk. 'Abdulhamîd Hendâvî. Mısır: el-Mektebetu't-Tevfikîyye, ts.
- Taş, Mahsum. *Muntecebu'd-Dîn el-Hemedânî el-Ferîd fi i'râbi'l-Kur'âni'l-mecîd adlı eserinde lügat ve sarf*. Akara: Sonçağ, 2020.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Me'sûd b. 'Abdillâh. *Şerhu's-Sa'd et-Teftâzânî 'alâ't-Taşrifî'z-Zencânî*. Lübnan: Dâru Nuri's-Sabâh, 2015.

Tehânevî, Muhammed 'Alî. *Keşşâfu ıŧlâhâti'l-funûn ve'l- 'ulûm*. thk. 'Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996.

Tekin, Ahmet. *eş-Şarfu'l-muyesser*. İstanbul: Hâşimî Yayınları, 2019.

Tekin, Ahmet. *İbnu'ş-Şecerî'nin "el-Emâlî" Adlı Eserinin Sarf Açısından İncelenmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.